

ÖTVÖS PÉTER

Az éles szablyákban örvendeznek méltán

Újabb kísérlet az Egy katona ének néhány vonatkozásának értelmezésére

„Alkotó géniuszának három központi ihletője volt: a szerelem, a vitézi élet s a bűnös ember viszonya istenéhez. Énjét, élményvilágát ezek töltötték be” – írta 1982-ben megjelent nagy tanulmányában az a Varjas Béla, aki a Balassi-filológia igazán meghatározó egyénisége volt, ő adta ki először az ún. Balassa-kódexet¹. Tárgyáról, Balassi Bálint költészetéről úgyszólván mindent tudott, tanulmányai-ban inspiratív kérdéseket tett fel és a ma mérvadó Balassi-kutatókat csaknem mind ő nevelte.² A később többször vitatott és nagy elméleti apparátussal értelmezett műfaji és tematikai hármasságot (szerelmi, vitézi és vallásos versek) természetesen nem ő találta ki, ám kétségtelen, hogy nagyon hatásosan terjesztette tovább.³ A Balassi-versgyűjtemény kompozíciójáról nagy határozottsággal először nyilatkozó Rimay János véleménye nem egyezik ezzel a trichotómiával: ő azt tervezte, hogy az általa (szerintem viszonylag későn, legkorábban esetleg csak a 17. század második évtizedének végére) összegyűjtött és „sok helyben való bontakozási miatt” majd megigazítani és ép rendbe helyezni kívánt Balassi-verseket a következő három részre fogja osztani: „az első részében Istenhez tölt keresztyén buzgó könyörgéssi vadnak helyheztetve (...) az másik részében egeledett állapotul való, elvegyült énekeinek” *enged helyt* (ebbe a részbe gondolt még három további, általa végül fel nem talált verset, két szerelmes témájú, de a szerelemről igazán különböző genusban beszélő költemény mellett egy teljes szövegében ma sem ismert dicsőítést: *Eger vitézeknek ékes oskolája, jó katona-ságnak nevelő dajkája*). „Júliáról szerzett énekei foglalták penig az harmadik részét magoknak” – így zárul a kompozíciós terv. Nem indokolatlan felhívni a figyelmet arra, hogy a magát szinte már erőszakosan Balassi-tanítványnak valló Rimay János a tervezett első verscsoport elé *latin*, a második elé *magyar*, míg a harmadik gyűjtemény elé ismét *deák*, azaz latin *argumentumocskákat helyheztetett* volna.⁴ Nyilvánvaló, hogy Rimay kezében más gyűjtemény volt (ha egyáltalán volt), mint ami *a maga kezével írt könyvere* támaszkodott. Mindazonáltal e két különböző forrás egyike sem igazolja meggyőzően azt az újabb Balassi-filológiában legerőteljesebben és legszínvonalasabban, tehát éppen Varjas Béla által elterjesztett kompozíciós elvet, hogy Balassi verseit szerelmes, vitézi, illetve istenes tematikai- és műfajcsoportok szerint kellene rendeznünk.⁵

Most nem beszélek a nyilvánvalóan sérült kódex szövegkritikai problémáiról, nem is szeretném ehelyütt a régebbi és újabb kutatási eredményeket felsorolni.⁶ A versek sorrendjének kérdésében ezúttal Horváth Iván véleményéhez csatlakozom s ezért a Balassi-verseknek az ún. újvidéki kiadásban helyreállított eredeti sorrendjére támaszkodom.⁷ Ebben az első, több későbbi szövegközlés számára is mintául szolgáló ún. *eszményített* kiadásban a 61. számú éneket még öt vers követi, a hatvanhatodik egy retorikailag teljesen szabályos vale *dicit*, azaz *búcsúvers*.⁸ Bár Horváth Iván nem bízik már minden korábbi tételében és nemrégiben egy *előzetes közleményében* vissza is vonta a 3x33-as kompozíció rekonstruálhatóságának egyik legerősebb érvét, a szöveg-torzító ősmásoló feltevését, az alapsorozat szerkezetét mindazonáltal nem utasította el, csak, mint írja, most bonyolultabbnak látja.⁹ Azt állítja, hogy „a második harminchármas sorozat a beékelések által el van ugyan rejtve, de, épp a beékelések szerveslenségének hála, nem fölismerhetetlen” és továbbra is minden jogunk megvan arra, „hogy megkomponált verskötetről beszéljünk, jóllehet a szerkezet jóval többretű, bonyolultabb annál, amilyenek egykor véltük”.¹⁰

Indokolt tehát, hogy a Balassi-versgyűjtemény olvasásakor ne változtassunk a kompozíció által megszabott olvasási szokásainkon és az ún. Júlia-ciklus esetében továbbra is tartsuk tisztelőben a néhol (poétikailag nagyon indokolt helyeken) nyomatékka sugallt önéletrajz elvű, történetmondó szerkezetet. Ebben tulajdonképpen megmaradt a konszenzus is, hiszen sem Varjas Béla, sem Pirnát Antal nem utasítja el a történetiséget, néhol „versciklus cselekményének realiztikusabb fonálát”.¹¹ Komoly módszertani, elméleti és poétikatörténeti eredményeik mellett éppen ezért maradt mégis fontos tanulságok nélkül a szövegek kiemelt, az akár fikatív történetmondó szerkezetet megsértő kezelése. A legtanulságosabb példákat természetesen éppen a 61. számú vers, az *Egy katona ének* kapcsán lehet összegyűjteni. Nem lenne célszerű itt az általában ismert vonatkozó eredményeket felsorolni, legfeljebb emlékeztetni szeretnék fontosabb (jórészt a középiskolai oktatásba is bekerült) kérdésfeltevésekre és magyarázatokra. Varjas Béla híres (később általában a Balassi-verskompozíciókra is kiterjesztett) elemzése a kilenc strófás költemény három pillérű felépítésére hívja fel legnyomatékosabban a figyelmet, a szerkesztés harmóniájára és a hármasságot idéző arányosságra. Az ötödik (középső) strófa „a hősi életformának nagyságát, magasztos értelmét, erkölcsi értékét és érvényét fejezi ki”, a vitézek a *humanitas* és a *virtus* gyakorlásával az erkölcsi magatartás legmagasabb fokán állnak.¹² Ezt a hármasságot és szimmetriát Julow Viktor nyelvi szinten is kimutatta hosszú idő

alatt megformált nagyhatású és nagyon emlékezetes elemzésében.¹³ A nyelvészek további értékes szempontok szerint is vizsgálódtak. Szathmári István könyvben és jubileumi kiadványban is közölte eredményeit, például azt a megfigyelését, hogy a zeneiség érdekében Balassi Bálint „egy-egy sorban felváltva palatális és veláris hangrendű szavakat helyez egymás mellé. Például: *holott* (veláris) *sebesedik* (palatális); *ül* (palatális) *fog* (veláris) *vitézkedik* (palatális); *homlokán* (veláris) *vér* (palatális) *lecsordul* (veláris).¹⁴ A korábbi, a hazafiság pátozsától általában nem mentes elemzésekre is támaszkodva s azokkal összhangban Szathmári István azt mondja, hogy a versindító kérdés „csak grammatikai formája szerint kérdés, valójában hangsúlyos állítás: a felfokozott érzelmnek a hatásos kifejezése (...) és éppen azt sugallja, hogy széles e világon nem létezhet szebb dolog a végváriak életénél.”¹⁵

A nevezetes 58. számú vers (*Ó nagy kerek kék ég*), amelyben a kesergő szerelmes saját trubadúr szerepében immár belátja minden udvarló versének sikertelenségét, nem csak a költészet ideálvilágáról beszél (*az mint felmetszette Júliát szüvembem, / szintén úgy versemben is tessék meg szép képe*), hanem arról is, hogy Júliát többé nem is említi versül. Itt felsorolja a kibujdosás, a hazátlanság (általa máshol is használt de korántsem saját) toposzait: „*Mi haszon énnekem hegyeken völgyeken bujdosva nyavalyognom / Sörnyű havasokon fene párdúc módon kietlenben bolyongnom / Tövis közt bokorban, sok esőben hóban holtig csak nyomorognom?*” (2. strófa); „*Medvéknek barlangit, vadak lakó helyit mi haszon, hogy be járom? / Emberek nem lakta földön ily régóta mi jutalmomat várom? / Ha mindenütt éget szerelem engemet, mind bűm, kínom csak károm.*” (3. strófa). Ezután következik az a három poszt-Júlia vers,¹⁶ amelyek közül kettő, az 59. számú (*Szerelem istene, Venusnak ereje*) és a hatvanadik (*Az Zsuzsánna egy szép német leán*) pontosan keltezettek, tehát látszólag még fontos részei a történetmondásnak. Az 59. számú nagy kínvallásáért kér és keres orvosságot (versfői, birtokos jelzővel, a SOFIAM nevet adják ki), a hatvanadik pedig a Tiefengrab-utcai kaland szókimondó megörökítése.¹⁷ A valóságos történeti és a költészeti világ közötti egységet kereső járatlanabb olvasót itt az figyelmezteti a cikluspítés poétikájára, hogy az időrend megbillen: az ötvenkilencedik vers naptári (és keletkezési) ideje későbbi, mint az utána következő hatvanadiké. Jól ismert, hogy az *Egy katona ének* keltezetlen, s akár itt végződött volna a gyűjtemény, akár a búcsúverssel, a szöveggörnyezetben mindenképpen feltűnő a datálatlan versek időtlensége.¹⁸ Ha itt végződik, akkor ez a váratlan szerkezeti megoldás lesz hatásos,¹⁹ ha a további öt vers is része a ciklusnak, akkor a keltezetlen versek műfaji különbsége is artikulálódik. Az ötvennyolcadik után következő nyolc vers közül ugyanis csak a *Vitézek, mi lehet* (61), a De mit gyöt-

resz engem (64) és az *Ó én édes hazám* (66) kezdetű nem keltezett. Ezek pedig mind retorikai mintaversek.²⁰ Kevésbé hiszek abban, „hogy Balassi egyetlen sort, egyetlen gondolatot, egyetlen érzést vagy hangulatot sem foglalt versebe, amely az ő személyes élményeivel, érzés- és gondolatvilágával valamilyen összefüggésben ne lett volna”²¹, ugyanakkor az is problémát okoz, ha témák szerint kell verseket csoportosítanom.²² A műfajt tekintő felosztás szerint Balassi négy in laudem verset írt: *Áldott szép piünkösdnek* (11.sz.), *Széllal tündökleni* (12.sz.), *Ez világgal bíró* (37.sz.) és *Vitézek, mi lehet* (61.sz.) s ezek a formula laudis retorikai szabályai szerint építkeztek és nem konkrét élményanyagból készültek.²³ Kőszeghy Péter megfigyelését igen fontosnak tartom ebben az összefüggésben is: „Balassi egész életének egyik fő sajátossága ez: rendre úgy cselekszik, mintha három évtizeddel korábban volnánk, mintha az ország még mindig a három részre szakadást követő néhány évtized anarchikus állapotában leledzene.”²⁴ A Balassi életrajzot és életművet kitűnően ismerő Szentmártoni Szabó Géza is azt írja egyik legújabb tanulmányában, hogy „a végvári laudációban [*ti. a katonaénekekben*] a tavasznak örvendező, szerecsen lovakon nyargaló vitézek nem valódi háborút vívnek, hiszen csupán lovagi fegyvereket és díszeket viselnek: zászlós kopját, éles szablyát, párduckápát és tollforgós, fényes sisakot; nem kerülnek elő a kor valóságos pusztító eszközei: az ágyúk, puskák és gránátok (...) Nem esik szó a harc igazolásáról, a kereszténység védelméről, és nincs említés az isteni gondviselésről sem. A szép természeti környezet leírása a bukolikus világot idézi fel.”²⁵ Én is hasonlóképpen gondolom: az *in laudem confimiorum* nem élményvers, ciklusbeli helyét az értékvesztés, az érzelmi és gondolati válsághelyzet jelöli ki. Régebbi, meghaladott értékek dicséretét olvasom a szövegben, az elmúlt virtusok és tettek retorikus felmagasztalását, az immár nem védhető védelmét a költészet világában. Nem csupán azzal mutatja a *quondam-nunc* immár helyrehozhatatlan ellentétet, amit Szentmártoni Szabó Géza is észrevesz, hanem az egyéni virtus kiemelésével, a jó hír név megszerzésének és megőrzésének lehetőségével, az ekkor már anakronisztikus és fegyelmetlen ősi harcmódor dicséretével: *S ha súlyosan vagyon az dolog harcokon, szólítatlan meg térnek / Sok vérben fertzésvén arcul reá térvén űzöt sokszor meg vernek* (6. strófa), sőt, Lucanus nevezetes sorának allúziójával is: *Viadal helyeken véressen, sebekben halva sokan feküsznek / Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek* (8. strófa)²⁶ Kőszeghy Péter fentebb említett nézetét (s ezzel az Egy katona ének retorikai státusát) feltétlenül igazolja az a történészek által immár elfogadott s legfeljebb csak részleteiben vitatott nézet, hogy „a 16-17. század folyamán Európában a hadsereg, a harcászat és általában a katonai szféra nagyarányú,

minőségi változáson ment keresztül” s ennek az un. hadügyi reformnak a kezdetét 1530 tájára teszik.²⁷ A számunkra itt fontos újítások három pontban foglalhatók össze: lőfegyverekkel felszerelt gyalogság váltotta fel a lándzsával, kopjával harcoló lovasokat; jelentősen nőtt a fegyveres erők (hadseregek) létszáma; átalakult a stratégiai gondolkozás is: a merészebb hadvezetés döntő csatákat is vállalt. Mindenképpen döntőnek bizonyult a tüzérvő új használata, a lőfegyverek felértékelték a gyalogság szerepét, a lovasság egyre inkább háttérbe szorult, később csak kiegészítő szerepet játszott.²⁸ Úgy gondolom, Balassi Bálint katonaéneke e nagyszabású átalakulás során elvesztett értékek dícséretének (lehet, személyes kudarcélmények által is inspirált) retorikus tablója: *laudatio temporis acti*.

A tanítvány, Rimay János sem látszott jól érteni ezt a költői dimenziót, vélhetően ő is *ad litteram* olvasta a katonaéneket. Különben miért írta volna a Balassit parafrázáló és mesterét valószínűleg meghaladni is kívánó versében (*Ez világ mint egy kert*) a katonaénekből vett betétek után olyan tanáros kioktatással, hogy „Eloszlott sok rendek, mindenféle népek most más karban állanak / Elváltzott időök, háborgó esztendőök különbségeket hoznak / Kinek bút, kárt, gondot, kinek viszont hasznót, szerencsés napot adnak.”²⁹ Valószínűleg nem értette meg, hogy ez a *most* már Balassi Bálintot is nagyon nyomasztotta. Akkor.

Jegyzetek

- [1] VARJAS BÉLA (Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi): *Balassa-kódex*. Budapest, 1944. A kódex újabb, színes hasonmás kiadása és betűhív átirata: VADAI ISTVÁN (A kódex betűhív átirását jegyzetekkel és utószóval közléteszi): *Balassa-kódex*. Budapest, Balassi Kiadó, 1994.
- [2] VARJAS BÉLA: Balassi verskompozíciói = U.ő.: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó. 288.
- [3] Közismert az a vélhetően a szerzői szándékkal is harmonizáló szöveg, amelyet a Balassi versek első nagyobb, a jelzett hiányok ellenére éppen harminchármas gyűjteménye elé másoltak a kódexbe: *Következnek Balasi Bálintnak kölem-kölemféle szerelmes éneki, kik között egynéhány isteni dícséret és vitézségről való éneki vagyon*.
- [4] ECKHARDT SÁNDOR (összeállította): *Rimay János Összes Művei*. Budapest, 1955, Akadémiai Kiadó. 41–43.
- [5] A Balassinál megjelenő vitézi élet morális értékeit az elmúlt évszázad hazafias retorikája már sűrűn tematizálta az *Egy katona ének* kapcsán. Ezek bemutatásától most természetesen eltekintek, minden ilyen jellegű (sokszor naiv) túlértékelés illusztrálására most csak Eckhardt Sándornak egyetlen rövid idézetét írom ide:

„Mindenki fülében cseng Balassi Bálint éneke, a végek dicsérete: emléke-zünk, milyen lelkesen magasztalja a vitézi élet férfias örömeit, mennyi festői részletességgel rögzíti meg a kemény megpróbáltatások hosszú listáját...”
ECKHARDT SÁNDOR: Az ismeretlen Balassi Bálint. Budapest, 1943. 91.

- [6] Ismeretes, hogy az akadémiai kézikönyv első kötetének megjelenése után KLANICZAY TIBOR (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig*. Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó.) igen fontos kutatók foglaltak állást az esetlegesen tervezett versgyűjtemény kompozíciójának kérdésében. Varjas Béla, észrevehetően erőltetve az életrajz és a versek kapcsolatát, ezt írja: „Balassinak tehát 1589 júliusában volt egy 61 éneket tartalmazó, terjesztésre szánt versfüzére (a Nagyciklus), amelyet még ez év őszén, kiegészítve annak számát 66-ra, le is zárt.” Varjas Béla: i.m. 315. Beszél két más vers kapcsán (*Áldott szép pünkösdsnek*, a kódexben Nr. 11. és *Széllal tiündöklelni* Nr. 12.) arról is, hogy ezek a humanista sablon szerint ugyan tavasz-énekek, „valójában a magyar végvári élet idillikus oldalának művészi rajzai.” Varjas i.m.: 331. Pirnát Antal (*Balassi Bálint poétikája*. Budapest, 1996, Balassi Kiadó) határozottan azt állítja, hogy „1589 nyarán Balassi Bálint elkészített egy 61 darabból álló versgyűjteményt”. Pirnát i.m.: 42. A 61 versből álló gyűjteményt megfontolandó kompozíciós elvek is erősítik, ám a kutatókat itt leginkább a kódex nagy cruxa bizonytalanítja el: a 61. számú ének (*Vitézek, mi lehet*) után nehezen értelmezhető prózai bejegyzés említ egy tíz istenes éneket tartalmazó külön könyvet.
- [7] HORVÁTH IVÁN (a versek helyreállított eredeti sorrendjében közzéteszi): *Balassi Bálint Összes Versei*. Újvidék, 1976. (Tanulmányok. Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszéke, 9. füzet.)
- [8] Varjas Béla (i.m. 316.) szerint „arra lehetne következtetni, hogy Balassi lírai ön-életrajzát először talán a *Vitézek mi lehet...* kezdetű énekével akarta lezárni, s csak midőn lengyel földre távozása 1589 augusztusában végleges elhatározássá érett, kerekítette ki az első rész 33 verse mintájára a másodikat is 33 énekre.” Pirnát Antal szerint a 61. számú vers után istenes versek következtek, majd egy 5 versből álló új kompozíciós egység, „amelyeket a költő 1589. augusztus 10. és szeptember utolsó hete között írt (i.m.: 41.). A gyűjteményt poétikailag szervezettnek gondolja ő is: „A 34. és 35. vers (...) nélkülözhetetlen prologusa a Júlia-versek sorozatának, ugyanúgy, mint ahogyan az 59., a 60. és a 61. vers is szükségképpen epilógus” (i.m.: 72.).
- [9] HORVÁTH IVÁN: Az eszményítő Balassi-kiadások ellen (Előzetes közlemény) In Balázs Mihály et alia (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban*. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez. 35. Szeged, 1997. 191-203.
- [10] Horváth Iván 1997. i.m.: 201.

- [11] Pirnát Antal i.m.: 34.
- [12] Varjas Béla i.m.: 286-308. Itt nagyon informatív összefoglalását adja a vonatkozó kutatási eredményeknek, a *Vitézek mi lehet* kezdetű vers elemzéseinek és azok fontosabb tanulságainak (i.m.: 289-290.), ezek újbóli felsorolásától ezért most eltekintek.
- [13] Julow Viktor már 1952-ben is foglalkozott az *Egy katona ének* tanításának lehetőségeivel (Balassi Bálint katonaénekének tanítása. *Köznevelés*, 1952. 487-488, 523-524.), a tanulmány jelentősen kibővített változatát 1972-ben folyóiratban, 1975-ben kötetben publikálta (JULOW VIKTOR: Balassi katonaénekének kompozíciója. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1972. 640-652., illetve: JULOW VIKTOR: *Árkádia körül*. Budapest, 1975. 5-64.).
- [14] SZATHMÁRI ISTVÁN: *Három fejezet a magyar költői stílus történetéből*. Budapest, 1995, Akadémiai Kiadó., ill. U.ő.: Balassi Bálint, a tudatos költő. Tanulmányrészlet. Napút. Irodalom, művészet, környezet, VI. évf. 6. szám, 2004 augusztus. 37-43. Az idézet: 39.
- [15] Szathmári István i.m.: 42.
- [16] Horváth Iván 1997. i.m.: 201.
- [17] A bécsi kaland apropóján Fazekasné Toma Katalin igen körültekintő munkával fontos adatokat kutatott ki a bécsi prostitúció történetéből. Szakszerű és egyúttal szórakoztató tanulmányai: TOMA KATALIN: „Hogy bécsi virág juta eszemben” - Frauenhaus a Tiefer Grabenen? In Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): *Ámor, álm és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Budapest, 2002, Universitas Kiadó. 283-290.; illetve FAZEKASNÉ TOMA KATALIN: „Über die Wienerinnen Susanna und Anna-Maria” Frauenhaus am Tiefen Graben? In Gábor Újváry – Dóra Kerekes. (Hg. von): *Collegium Hungaricum -Studien Band 1*. Wien, 2002. 49-60. Kutatásaiból nem csak azt tudjuk meg, hol s milyen *Frauenhäuser* működtek a középkori és kora újkori Bécsben, de azt is, hol állott az a ház (Tiefer Graben 23.) amelybe 1589. tavaszán Balassiék *beléptek mindnyájan utcáról*.
- [18] Az öt ún. *bujdosóének* közül háromnak pontos keltezése van, szigorú kronológiában: a harvankettedik (a kódexben a 71. *Vitézek karjokkal*) 1589. augusztus 10-én, a harvanharmadik (a kódexben a 72. *Nyolc ifjú legény*) augusztus 24-én, a harvanötödik (a kódexben a 74. *Pusztában zsidókat*) szeptember 29-én kelt.
- [19] Horváth Iván szellemes értelmezése szerint „ez a három (...) poszt-Julia vers (59-61) afféle Balassi-sorszerű, AAB szerkezetet ad ki egy tekintetben: abban, hogy a versek két elsője keltezett, a harmadik nem.” Horváth Iván 1997 i.m.: 201.
- [20] Horváth Iván azt állítja, hogy a 62-64. számú három vers „is az előbb látott AAB szerkezetet adja ki: keltezett, keltezett, keltezetlen.” Horváth Iván 1997. i.m.: 201.

- [21] Varjas Béla i.m.: 320.
- [22] Pirnát Antal szerint négy vers sorolható a „vitézségről való ének” csoportjába: a 11. sz. (*in laudem verni temporis Áldott szép Pünkösdsnek*), a 12. sz. (*ejusdem generis Széllal tündökleni*), a 18. sz. (*Szabadsága vagyon már*), illetve a 61. számú (*Vitézek, mi lehet*). Pirnát Antal i.m.: 48.
- [23] „Die meisten lyrischen Themen, die der moderne Dichter aus dem 'Erlebnis' heraus 'gestaltet', werden von der spätantiken Theorie in der Liste epideiktischer topoi geführt (...) Soll eine Person oder eine Sache 'gelobt' werden, so weist man nach, dass sie alles ähnliche übertrifft und bedient sich zu diesem Zwecke einer Sonderform des Vergleiches, die ich 'Überbietung' nenne”. ERNST ROBERT CURTIUS: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 1948. 167–171.
- [24] KÓSZEGHY PÉTER: Balassi Bálint élete. In *Balassi Bálint és kora*, Budapest, év nélkül (2004), Balassi Kiadó. 7–42. Az idézet: 23.
- [25] SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA: Balassi Bálint poézisáról In *Balassi Bálint és kora*, Budapest, év nélkül (2004), Balassi Kiadó. 43–64. Az idézet: 60.
- [26] A *Pharsalia* VII. énekének 819 sora (*Caelo tegitur; qui non habet urnam*) igen elterjedt közhely volt a korajúkori magyar kultúrában, Zrínyi Miklós, mint ismeretes, két fogalmazásban is rögzítette. Talán erőltetett a további összefüggés keresése, de Balassi Bálint értékvesztése kapcsán mégis megemlítem, hogy a Lucanus a *Pharsaliában* a régi, romlatlan erkölcsöket állítja szembe a jelen felbomlott rendjével.
- [27] TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000, Belvedere Meridionale. munkájára hivatkozom, a szerző nagy anyagismerettel foglalja össze a harcászati változásokat *A háború paramétere*i című fejezetében. Az idézet: 112.
- [28] Tóth Sándor László i.m.: 113–116.
- [29] ECKHARDT SÁNDOR (összeáll.): *Rímay János Összes Művei*. Budapest, 1955, Akadémiai Kiadó. 30. sz. 73–74.